

Ateistička svijest i religiozne konfliktnosti u Krležinoj lirici

Drago ŠIMUNDŽA

Sažetak

Lirska je poezija u svakog pjesnika odraz intimnih dubina. Jasna je i prozirna. I u Krleže je takva. To više što je Krleža u religioznoj lirici sav u svom subjektivnom svijetu. Zastaje na nutarnjem prkosu i dinamičnu izričaju. Više govori o sebi, nego o samoj motivici. Borben je i konfliktan. Najkarakterističniji su mu antiteistički afekti i ateistička svijest. Zbog toga su na površini mahom nutarnji nemiri, sumnje, kritike i oporbe.

U raspravi se upravo o tomu raspravlja u pet osnovnih krugova u kojima se čuju različiti tonovi i boje od metodskog skepticizma i kritičkog agnosticizma do upitna teizma i borbena antiteizma, ali im je — svima — osnovno polazište iz kojeg proizlaze izrazito ateističko. Drugim riječima, Krleža varira svoje misli i osjećaje, sukobljava se često i sa samim sobom, ali u biti ostaje ateist. Osnovno mu je stajalište negacija Božje opstojnosti. Nema on za to posebnih dokaza, razmišljanja i izlaganja. No, to ga i ne zanima. U poetskim su mu iskazima važniji intimni osjećaji i idejna stajališta nego dubinske slutnje i religiozni realiteti.

Krležina se pjesnička vena ne iscrpljuje u simfonijama. * Spontano se nastavlja u nizu novih rukoveti i cjelovitih zbirki pod različitim naslovima.¹ U toj raznolikoj diorami avangardnih forma i sadržaja od ratne lirike, o kojoj ni sam auktor nije imao dobro mišljenje,² do uzavrelih idejno-ideoloških programa i htijenja,³ književnih i socijalnih pobuda, s više ekspresionističke siline nego doživljenih lirskih suglasja, ima dosta i religioznih motiva i podmotiva. Ponekad su usputan naboj, a ponekad i glavni dio pojedinih tema ili, što nije rijedak slučaj, središnji refleks jednostavnih i(li) složenih cjelina. Stoga ćemo se još malo zadržati na poeziji.

* Ova je rasprava dio jedne cjelovite studije o »religioznom svijetu« u Krležinim djelima, u kojoj su analize o poeziji podijeljene u dva dijela. U prvom je riječ o simfonijama a u drugom, koji ovdje donosimo, o lirici.

1 Od *Pjesama* (I, II, III, 1918. / 1919.) i *Lirike* (1919.) do *Balada Petrice Kerempuha* (1936.) i *Pjesama u tmini* (1937.) te nekih manjih ciklusa iz ranijih i kasnijih razdoblja.

2 Usp. KRLEŽA M., *Moja ratna lirika*.

3 Vidjeti pjesme *Plameni vjetar* i(li) *Veliki petak godine hiljadu devet stotina i devetnaeste*.

Imamo dovoljno razloga. Krleža je u stihovima veoma izravan. U poeziji nastupa najčešće u »ja obliku«. Autentično odražava vlastitu svijest i prezentira svoj svijet tako uvjerljivo da se u nekoj neobičnoj auto-sugestivnosti u pojedinim pjesmama suparnički prepire sa samim Bogom kao s najljućim protivnikom. Na mahove izazovno. Svađalački.⁴ Naziva ga najgrubljim imenima i određuje blasfemnim atributima, iskazujući tako misteriozne interferencije subjektivne vjere i nevjere — neobičnu oporost i svađu s »Groznim, Nacerenim, Rabbijem« u kojega ne vjeruje. To ide dotle da su mu pojedine pjesme, kako ćemo do časa vidjeti, više buntovne psovke nego lirске kreacije.

Zaustavljajući se časkom na tim modernističko-svađalačkim nadahnućima, mogli bismo reći da naš nesudeni nobelovac u jednom dijelu svoje religiozno-areligiozne poezije ne govori o vjeri kao vjeri, vjerskim doživljajima i ponašanjima, nego o sebi, svom odnosu prema vjeri i Bogu. Naime, ne zanima ga religijska i religiozna⁵ zbilja kao literarni motiv, već kao osobni odnos i prijepor. Sav je u svom subjektivnom svijetu i afektivnu izričaju. Smjelo iskazuje svoju nutrinu: s jedne strane areligiozne misli i osjećaje, s druge polemičnu narav i mučne doživljaje svojih razmišljanja o Bogu.

Jasno je da ćemo se zadržati na tipskim primjerima takvih nadahnuća. No, kako nas zanima široko područje Krležine lirске motivike, odmah ćemo dodati da je pred nama slojevito poetsko tkivo puno intrigantnih tema i asocijacija koje osvjetljaju auktorova različita religiozna stanja i viđenja, redovito u svezi s drugim životnim i(li) sudbinskim motivima. Stoga ćemo, premda se radi o užem izboru, spomenuti četiri-pet značajnijih krugova u raznolikom spektru Krležinih tematskih i poetskih suglasja: od (1.) religijsko borbene oporbe i (2.) nemirnih skeptičnih slutnja, preko (3.) socijalne kritike vjere i kristoloških intriga do (4.) kerempuških balada i (5.) samouvjerenog krležijanskog nijekanja Boga.

1. *Ateističko-antiteističke svađe s Bogom*

Onaj isti dramski krležijanski stil kojim se susrećemo u simfonijama, javlja se ponovno, gdjekad još izazovnije, i u lirskim kompozicijama. Pjesnik je, u prvim godinama, pod dojmom ratnih sukoba i ideoloških sučeljavanja. Stoga je borben i prkosan. Dvojbe ga i sukobi neumorno prate. Iako se opredijelio za nevjeru, s čestim refrenom da »Boga nema«, nešto ga iznutra sili da se s vremena na vrijeme iznova sukobljava, s jedne strane, s ustaljenim religijskim tvrdnjama i duhovnim

4 Usp. MEŠTROVIĆ, M., Egzistencija Božja i poezija Miroslava Krleže, u *Crkva u svijetu*, XVII., 1982., br. 1., 56–66 (pretiskano u MEŠTROVIĆ, M., *Nebit i kaos i druga strana*, Split, 1986, 77–88).

5 Budući da ponekad upotrebljavamo jedan i drugi pridjev: *religijski* i *religiozni*, ovdje ćemo upozoriti da im se osnovna značenja, premda su semantično bliski, pojmovno ipak razlikuju. Opseg i praktično značenje kvalifikativa *religijski* odnosi se na pitanja o religiji i(li) religijama, primjerice na rasprave o religijskim doktrinama i(li) razlikama, te u tom smislu i o religijskim temama, dok pridjev *religiozni* označava osobni doživljaj religioznosti, vjeru ili nevjeru, odnosno, konkretno religiozno stanje konkretnog čovjeka, bez obzira kojoj religiji pripada i koju sudjelnicu »religioznog kruga« prihvaća: teističku, ateističku, skeptičnu, indiferentističku ili neku drugu.

navikama svoje okoline, s druge s osobnim sukobima i nemirnim religioznim doživljajima. Ne upušta se u rasprave, nego u iznošenje vlastitih osjećaja. Na taj način, često vrlo dramatično, otkriva dubinsku »vivisekciju« svoje intime. Zastaje na prkosnu postupku i dinamičnu izričaju. Zato mu se u pojedinim revoltnim nadahnućima najснаžnije čuju oštre prepirke i revolucionarne oporbe. Dapače, u nedostatku poetske inspiracije i lirskih suglasja nekontrolirano prelazi u zaglušnu viku i akumulativne psovke.

Ima toga prilično u nekim razdobljima, posebno u »ratnoj lirici« i poratnoj poeziji u kojima ga najčešće privlače avangardne forme i društvene oporbe s čestim religioznim prijeporima i socijalnim prosvjedima. Intimistička ili, točnije, tiha impresionistička forma, odnosno poezija prve hrvatske moderne nije mu pritom odgovarala. Trebalo mu je borbe, zato se odlučio za ekspresionističku maniru. Zbog toga, u svom intenzivnom sukobu s okolinom, prije svega s društvenim odnosima i tradicionalnim shvaćanjima, a u svezi s tim ponekad i s Bogom i samim sobom, bojevno ekspresionistički stvara, pa kad posegne i za Polihimnjinom lirom.

U ovim mu uzbuđenom stvaralaštvu veoma britko na vidjelo izlazi polemična oštrina, pri čemu se iskonska nevjera spontano miješa s antiteističkim porukama i grubim »svađama«, tako da mu borbena apologija u nekim lirskim tkanjima daje neobične, pokatkad suprotne učinke. Prije svega pjesnički, ali i sadržajno, u komunikativnom suodnosu s čitateljem. Jer, dok se pjesnik žučljivo prepire, čitatelj ga ne može lirski doživjeti, još manje — kad su u pitanju religiozne teme — jasno razaznati radi li se o prkosu i mržnji ili, pak, o sumnji i nevjeri. U toj optici pojedine Krležine pjesme, premda su u sebi ateistične, ostavljaju dojam antiteističkih nadahnuća ili, čak, prividnog teizma koji prelazi u sukobe i suparništva s Bogom.⁶

Vidjet ćemo to odmah u tipičnoj krležijani, žučljivoj poetskoj ekspresiji koja je znakovito naslovljena enigmatičnim religioznim ili, točnije, religiozno–ciničkim naslovom *Pjesma Gospodinu koji je nad mojim skladom i nad mojim grčem*⁷:

*O, Svijetli, o, Sunčani, o, Nacereni, Grozni,
Ti goriš kao grm i pjevaš kao Rabbi,
i Ti, koji ispunjaš prazninu ženske duše kao vino sud,
i Ti, koji goriš u mozgu mrtvacu u crnoj gnjiljoj grabi,
Gospodine,
gle,
nadahnuće Tvoje ždere me i ja sam lud!

Ja sam u tmini brodolomna lada,
a Ti u crnom goriš, ko svjetionik žut.*

6 U svezi s tim ćemo s općeg i, dakako, bogoslovno–književnog gledišta jasno kazati da književna djela žive samostalno, sama za se. Jednom napisana, ne ovise više o shvaćanjima i doživljajima svojih autora. Čitatelj ih promatra kroz svoj svijet misli i iskustva, u skladu s onim što je u njima rečeno, bez posebnih razmišljanja o autoru.

7 Iako je opsežna, donijet ćemo je u cjelini. Razlog je jednostavan: U svojoj je cjelovitosti ilustrativan primjer Krležinih antiteističkih nemira i brutalnih »svađa« koje, kako ćemo vidjeti, dopuštaju više-struka, pa i suprotna religiozno–psihološka shvaćanja i tumačenja.

*Ja divljih veprova sam pobješnjelo krdo,
ja pokajnik sam, Ti crkva si i brdo,
i šestilo si, Bože, i pravilan kut.
Ti medena si čaška, a ja sam gojan trut.*

*Ja dakle ipak, Bože, pojnim crno ništavilo svoje,
i sada, kad u meni Tvoja pjesma poje,
i sada, kad u meni Tvoje plešu boje,
ja pojnim, da sam Tvome Svjetlu ploha,
na kojoj vežeš, Bože, svoj neponjatni vez.
Ja ploča sam, a Ti si slovo i plameni rez,
ja mrva sam Tvoje silne tajne
i maglena sam para, Ti klisura si, kremen,
i Ti iz mog mesa režeš
sve remen po remen,
i krvavim remenjem ideje mi vežeš,
i biješ me do krvi kao roba,
od prvog cjelova do groba,
i vidokrug je moj vidokrug sitne bube,
o, neznatne i sitne ko izgubljena igla,
i znanje je moje titraj gnjilih ticala,
pa kako mi duša ne bi klicala,
kad me je snaga tvoja u visine digla,
o, čudo Ti, o, Zvijezdo, o, ognjeno kube!
O, Ti!
Zar nemaš plohe druge,
već mene,
čedo bola i sjenu trule truge,
mene, boju jedne ugasnule duge!
I što će meni Tvoja tajna,
što predvečerja svakog mi je šapćeš,
što će meni u uljenici mojoj
otrovno Tvoje ulje!*

*O,
zar i u Tebi bjesne nevidljive sile,
što drmaju i nose sve svece i sve hulje?
Zar trebaš Nekog, tko da Te pojmi, Bože,
kad razdiru Te dusi Tvog ludog nadahnuća?
O, Ti, što si ko munja se goruća
između gomila ljudi
u moje zabio grudi,
zar i Tvoja duša hoće od bola da poludi?*

*I sada tu plešeš preda mnom ko sjena bajadere
i ko čarobnjak mračan, što vatru guta i nože,
o, zelenooki, stokraki, crni Bože!*

*U svakoj Ti ruci gore po jedna šarena lopta,
 i vjere
 ko igračke zvonke u Tvojim ruci trepere.
 O, što me proždireš plamom, mene, pobožno zvjere,
 što će mi boje Tvoje i ulje i zanos i kajde,
 o, što će mi žene i berbe, kad smiju se gajde,
 što će mi brojke, morali, vrijednosti i mjere,
 o, što me proždireš plamom, mene, pobožno zvjere?
 Čuj, dude i svirale grme i gajde rože,
 o, što će mi mudrost Tvoja, padavičavi, grozni Bože,
 koji se mene hvataš — kad Tebe savija grč,
 i koji me bolom ispunjaš, ko otrovan vrč.
 O, Ti, luda harlekinska šalo, ornjavo, praporče,
 Zidaru Babela, koji se ruši,
 Ti Edena nedohvatnog Tvorče,
 što sanje stvaraš u poganoj nam duši,
 vrhunče, vatrometu, golube nad vodom,
 zvjezdani koture, krv, mlijeko i med,
 glazbo laži, tajno ispod ženskog pasa,
 otrove i kletvo, luđačka grimasa,
 Sunčani, Silni, Svijetli, Rabbi!*

*Neizmjereno je bolna lakrdija ta sva,
 u kojoj ginem ja
 sa srcem u ludnici, a s mozgom u grabi,
 o, Sunčani, Grozni, Nacereni, Rabbi!*

Borba je ovdje doista oštra i polemična, i to religiozno–areligiozna borba s Bogom Isusa Krista koji u Krležinu rječniku postaje: *Nacereni i Grozni Gospodin, što gori kao grm i pjeva kao Rabbi*.⁸ Uz sarkastične izričaje i ateističke doživljaje ima i duboke mržnje, osobne odbojnosti i prezira, ali i dramatične tjeskobe i grozničave borbe, koja govori o stvarnim doživljajima i mučnim sukobima u auktorovoj duši: *I što će meni Tvoja tajna... kad razdiru Te dusi tvog ludog nadahnuća (...) zar i tvoja duša hoće od bola da poludi... što će meni mudrost Tvoja, padavičavi, grozni Bože (...) Ti luda harlekinska šalo (...) Grozni, Nacereni, Rabbi...*

Dakako, takav rječnik i odnos više pokazuju karakter i nutrinu pjesnika,⁹ nego religiozni svijet njegove okoline. Krleža s tim živi i to najdublje osjeća. Ne skriva se iza svojih junaka, nego nastupa otvoreno. Izraz je to dugih razmišljanja i osobnog iskustva, nutarnjih lomova i bolnih doživljaja, na koje, kako ćemo do časa vidjeti, sam upozorava. Ne treba stoga dokazivati da mu navedeni izričaji nisu neki

8 To su biblijske asocijacije na Božju pojavu u gorućem grmu (usp. Izl 3, 2–5) i o Rabbiju, Kristu, u evanđeljima (usp. Mk 9, 5; Iv 1, 38; 3, 2).

9 Na prvi mah je to uočljivo u stihu. Poezija je prozirnija od drugih žanrova. Pjema sve jasno otkriva. Ono što se u pripovijesti, drami i romanu kazuje narativnom širinom stih zgušnjava u reljefne nabore. Autentično oslikava auktora, njegove osjećaje i misli, svijest i karakter.

usputni motiv, prividni »dvoboj« ili slučajan zapis. To mu je opće stajalište i trajno stanje. Vjera mu i vjerska pitanja, ma kako ih doživljavao, nikad nisu dopuštala jednostavna nadahnuća, smiren izričaj. Nikad im nije pristupao indiferentno. U tom svjetlu su mu lirske pjesme svojevrsni dokument, neka vrsta osobne iskaznice u kojoj se svjesno prikazivao Božjim suparnikom i, što je još značajnije, gorljivim misionarom ratobornih misli i poruka.

Bez obzira na vanjske okolnosti i Krležine poetske uspjehe, koje ni ovdje ne smijemo zanemariti, takve su inspiracije, ma što tko rekao, znak višestrukih nutarnjih sukoba koji upućuju da je u pjesniku »kuhalo« i »vrelo«, da upotrijebimo Tinov izričaj, »kao u kotlu«. Pritisci izvana izazivali su nutarnje tenzije i sve je bilo u revoltu i revolucionarnu »plamenu«¹⁰ egzistencijalnih i metafizičkih upitnosti u kojima se najbolje vidi integralni Krleža: duhovni revolucionar i moderni stvaratelj,¹¹ nemirni Mefistofeles i ukleti oporbenjak koji se hamletovski bori ne samo s tradicionalnom mišlju i, kako hoće, »nepostojećim« Bogom, nego i sa samim sobom. Ne vjeruje, ali nikako ne zadijeva koplje u ledinu. Uzastopno prihvaća i zastupa svoj novi svjetonazor. No, unatoč tomu, uvijek se iznova vraća staromu. S njim se neutaživo hvata u koštac. Ne toliko iz mržnje i oporbe, koliko iz najdublje potrebe da sam sebi dokaže da je u pravu.

Zbog toga *Plameni vjetrovi* i »crljeni vihori« uraganski haraju Krležinom duhovnom i društvenom lirikom. Sa svojom vikom i polemikom vrlo često, posebno kad se radi o religioznim i socijalnim temama, zaglušuju lirsku kreaciju i pjesničku harmoniju. U tom nemirnu furiozu — što je također znakovito — ni sebe ne šteti. Otkriva duboke praznine i vruće rane vlastitog bića, gorčinu života i bol zbog svega što mu se događa. Mnogo toga mimo njegove volje. Ne treba se puno utjecati poetskim analizama ili semantičkim izlaganjima, sam pjesnik sve jasno kazuje.

Ustvari, u lirici — vrlo često u gustim ispovjednim naboju — nastavlja priču o sebi i svojoj intimi koju je započeo u ranim simfonijskim skladbama, kroz »vivi-sekciju« svog osobnog Ja.¹² Doznajemo tako za mnoge njegove nevolje i tjeskobe, neku vrstu Kierkegaardova »taedium vitae« ili Sartreove »mučnine«. ¹³ Tako, primjerice, u *Pjesmi na cvjetnom brijegu* otvoreno priznaje: kako ga muče teološka pitanja, odnosno kako razmišlja »o svojoj paklenoj praznini«. Slično postupa i u

10 Riječju aludiramo na Krležin *Plameni vjetar*, pjesmu koja izvrsno oslikava auktorovu konfliktnu narav i idejne programe modernih nadahnuća.

11 Ne radi se, da budemo jasniji, u Krleže samo o religijsko-religioznim oporbama i svadama. Ima i drugih. Svih boja. On je po naravi takav, borben i dramatičan u svim svojim temama i djelima (usp. na primjer, Kudrjavcev, A., *Energija velikog negatora*. O dramskom sustavu Miroslava Krleže, u *Hrvatska obzorja*, god. I, 1993, 86–94). Dapače, nije u njega u pitanju samo napad i rušenje nego i novo, moderno stvaranje, pri čemu na svoj način otvara nove sadržajne i stilske modele hrvatske avangardne literature. U tom smislu njegov borbeni stil ne obilježavaju samo idejni nego i stvaralački impulsi. Buneći se i napadajući tronove i oltare, vojarne i katedrale, kao i mnoge druge tradicionalne vrijednosti (usp. *Plameni vjetar*), Krleža širi medaše naše lirske poezije, otvara nova tematska polja i u modernim vremenima upućuje na nova nadahnuća.

12 Usp. PEJOVIĆ, D. *Sumrak svijeta i traženje novog čovjeka*. Filozofski izvori i idejne komponente ekspresionizma, u *Kritika*, 3, 1969., 17–19.

13 Usp. KEIRKEGAARD, S., *Bolest na smrt* (egzistencijalističko-filozofski esej) i Sartre, J-P., *Mučnina* (egzistencijalističko-filozofski roman).

nekim drugim naslovima. Na primjer u *Badnjoj noći* nedvosmisleno navodi: da ga »bije bol i očaj«, a u *Pjesmi bogovima i jednom Bogu* izjavljuje da »pjeva« bogovima, dok mu svaki od njih »zabija strijelu u srce«.

U tim i sličnim psihointimističkim »podmotivima« razotkriva lica i naličja svojih životnih i religioznih problema, u kojima su u prvom planu duhovni nemiri i tjeskobe. Tako u *Uzrujanom sumračju* najprije konstatira: »u meni zijeva crnina i jaz«, a zatim proročanski napominje: da ga »đavo crni neki u crno goni«, dok mu pred očima lebdi »veliko ništa«. Jednako tako u nizu drugih pjesama upućuje na sve veći intenzitet tjeskobnih slutnja i mučnih doživljaja, na primjer: »milijarde milijarda nagona se seli kroz moju dušu, / i pjevaju, pale, harače, ko poražene voj-ske« (*Propasti ravnoteže predvečerja*), da bi, kako smo čas prije čuli u *Pjesmi Gospodinu nad mojim skladom i nad mojim grčem*, tijekom dispute s Bogom, metaforično zaključio: »ja divljih veprova sam pobješnjelo krdo«. ¹⁴

Nije stoga lako reći je li Krleža u tim i sličnim pjesmama uvjereni ateist ili nihilistički antiteist. Ne bismo zasad stvarali zaključke. No, promatrajući stvari teološko–psihološki, navedeni bi stil mogao biti stanovita indikacija za različita gledišta: s jedne strane da je doživljavao osobne teističko–ateističke oporbe i sumnje, te zato trpio posljedice takva stanja, s druge da je kao ateist osjećao silnu napetost unutrašnjih nemira i izvanjskih (društvenih) kontroverzija vjere i nevjere, te ih na svoj način izražavao, prkosno i borbeno, suprotstavljajući se religioznoj opciji, i to tako odlučno i izazovno, da bi se, i kad bi Bog postojao, borio s njim i protiv njega.

Ipak, stvari nisu tako jednostavne da bismo jednim ili drugim odgovorom naprečac mogli riješiti naša pitanja. Književni tekstovi ne slijede uobičajene logične norme. U svezi s tim nam se stalno nameće naoči paradoksalno i za logična razmišljanja čudno pitanje: Zašto Krleža vrijeđa i napada Boga, »kojega«, kako kaže, »nema«? I to u izravnom sukobu i neobičnu suodnosu:

*Oskvrnuo si i zgazio mi sne,
i duša mi je jadna, sakata.
Kao mesar koljem, krvav do lakata,
i ubijam sve!
A kriv si ti,
jer ti si oskvrnuo mi sne.*

(*Pjesma njemu koga nema*)

Doista, neki su stihovi, kao upravo ovi navedeni, više nego iznenađujući. Ne bismo ih ovdje posebno analizirali. Premda im se poetska nadahnuća mogu različito tumačiti, u vanjskoj su formi na prvi mah jasni. Zbog toga ih, neki uzimaju kao znak da naš autor nikad do kraja nije riješio osobno religiozno stanje. ¹⁵ Jer

14 Ima, dakako, i drugačijih ateističkih misli i usklika, u tonu zadovoljstva, u kojima iskazuje radost i sreću što se odriče kršćanskog Boga i slaže s *Panom*, ili što se, kako kaže, »visoko diže stijeg pobjedonosnog sklada«, dok hoda »između ovih duša krnjih, trudnih, bolesnih i tužnih« (usp., primjerice, *Pana i Večernju pjesmu*).

15 U tomu je najsmionija rasprava Zvonimira Kulundžića, O Krležinoj religioznosti (*Marulić*, XV, 1982., br. 1, 17–44). Iako je, kako rekosmo, najsmionija, jer se autor presmiono upušta u svoja

se, tobože, nitko ne može tako samouvjereno s nekim parničiti za koga misli da ne postoji.

Iako ćemo još o tomu govoriti, ovdje ćemo ukratko napomenuti da bi u logičnim diskursima doista bilo neprirodno svađati se s nekim za koga držimo da ga nema, da ne postoji. Međutim, kad se radi o poetskim imaginacijama i dijalektičkim antitezama, odnosno o borbi protiv literarno fiktivnih neprijatelja, kakav je za Krležu Bog u našoj tradiciji i kulturi te s tim i u ljudskim shvaćanjima, onda je i to moguće. To više što se u dinamičnoj bujici Krležinih orkanskih afekata spomenute svađe ne moraju shvatiti samo kao polemike s Bogom nego i s onima koji u nj vjeruju.

Naravno, nećemo time zaključiti temu, jer moguća su i druga viđenja. Osobito dubinski nesporazumi i sumnje. U tom svjetlu bi navedene »svađe« mogle biti stanovita indikacija da je Krleža u sebi osjećao dvojnost svojih kontroverzija, sukobe vjere i nevjere, te ih i na svoj način izražavao kao ateistički antiteist. Ne isključujući zasad ni jednu mogućnost, činjenica je da se je uporno zalagao za svoje »ne« Pascalovoj okladi¹⁶ potvrđujući uvijek iznova svoje uvjerenje da »Boga nema«, i to tako odlučno da često prelazi u burnu oporbu, nabreklu mržnjom i svađom.¹⁷

2. Religiozne upitnosti i ateističke sumnje

Naspram polemičkim raspravama i svađama koje zatvaraju najizazovniji teističko–ateistički krug, ima Krleža i drugačijih pristupa koji potvrđuju izrečenu dvojnost, ali i nove oblike njegovih religioznih razmišljanja i sukobljavanja. Iako su i takvi stihovi, promatramo li ih teološki, mahom ateistični, u stručnim analizama otkrivaju dublje slojeve pjesnikove svijesti i podsvijesti. Upozoravaju na različita pitanja i istraživanja te tako bacaju novo svjetlo na svog auktora. Upućuju da nije samo antiteističan, nego i ljudski nemiran, sumnjičav i upitan. Nije se samo borio s Bogom ili, kako se koji put čini, jednostrano ga prezirao i odbacivao, nego je i o njemu i o ljudskoj sudbini skeptično razmišljao. Imao je svoja »lucida intervala« u kojima se rezignirano pitao i mefistofelovski istraživao. *Predvečerje puno skepse* vodi nas očito takvoj pretpostavci. Zamorno je i prosvjedno, ali se i u njemu, uz intimno priznanje: »Večeras se u mojoj duši grči bolni, tihi, nemoćni protest«, čuju i drugi glasi u kojima »tihi požar sive skepse tinja«:

tumačenja nekih tekstova, shvaćajući ih ponekad nekritično u funkciji vlastitih pretpostavki, ipak ima ozbiljnih indikacija da religiozne upitnosti, sumnje i tjeskobe nisu mimoišle Krležu.

16 Blaise Pacal je, pošto je pokušao uvjeriti svog sugovornika da Bog postoji, u daljoj raspravi u kojoj mu sugovornik nije prihvaćao dokaze, posegao za »okladom«. Svoj ulog je postavio na tvrdnju da postoji, te na taj način poticao i svog sugovornika, svjestan da u tomu nikako ne može ništa izgubiti (usp. PASCAL B., *Pensées*, Paris: Editions Gallimard, 1962, 222–229).

17 Ne bismo ovdje u to dublje zalazili, jer je to ustvari psihološko pitanje. Međutim, naše nas analize i k tome vode, pa ćemo se u idućem odjeljku, govoreći o sumnji u Krležinoj lirici, ponovno na to osvrnuti.

*... u meni tihi požar sive skepse tinja,
i tri akorda zvone nemoćnog protesta:*

*»Svi mi smo neki mrki trun i mrva
u mlazu bijelog svjetla.
Niti znamo kako, niti znamo zašto,
između dvije tmine krvavo i tašto
gasnemo, i to je onda sve. (...)*

*Kliču li to pijetlovi il' sove
Kad se čovjek pati u večernjoj skepsi, i boje
Kad vriju u besmislu sna?
I ima li Netko, koji sve to zna?
Krvopija? Jadnik? Bog il' đavo? Tko je?»*

Jasno, i ti se upiti mogu različito shvaćati i tumačiti. Međutim, koliko god se razlikuju od ratobornih prosvjeda u prvoj navedenoj pjesmi, možda ih (ostat ćemo na tom možda) na svoj način potvrđuju i tumače. Jer, i u spomenutim prosvjedima, kad im psihološki pridemo, možemo doživjeti tihe odjeke stanovitih sumnja koje prelaze u sukobe i prepirke.

Drugim riječima, premda ništa ne može promijeniti osnovno stajalište Krležine poezije da »Boga nema«, o čemu ćemo još govoriti, ipak mnogi atributi koje naš pjesnik pridaje Bogu, kao: *Sunčani, Svijetli, Nacereni, krvavi, užasni, grozni, crni, okrutni, nijemi, nevidljivi, nerazgovjetni...* u odnosu na osnovnu tezu da »ga nema«, upućuju na zagonetnu dijalektiku autorovih razmišljanja.

Unatoč sarkastičnu tonu, navedene sumnje, jednako kao i malo prije iznesene psovke, upućuju na kompleksnost Krležina religioznog svijeta, koliko onoga u njegovim djelima, toliko jednako i onoga u njemu, u njegovoj svijesti i doživljaju. Dostatno je pročitati neke odjeljke u *Simfonijama*, osobito u *Sutonu*, da se osjeti »potska vivisekcija« pjesnikova Ja.¹⁸ U tom se svjetlu može govoriti o Krležinim različitim, pa i religioznim teističkim i ateističkim upitnostima i sumnjama.¹⁹ Očito ih je bilo. Sigurno su i one u svojim nemirima ili, točnije, u čudnom vrtlogu religiozno–areligioznih traženja i odbijanja, odnosno nenalaženja, utjecale na autorove izazovne kvalifikative neobuzdanih kletvi i suparničkih razmirica s Bogom.

Na to nas upućuju i njegovi otvoreni prigovori »šutnji« Neba,²⁰ neprestana pretraživanja istih spoznaja i tvrdnja, kao i kompleksna ukrštanja vjere i nevjere u nekih njegovih junaka, a donekle i u njemu samomu s agnostičkim refrenom već u ratnoj lirici: »I nikad nitko ne će razriješiti taj čvor«.

Ta apodiktička tvrdnja i neprestano pretraživanje religiozne stvarnosti u čovjeku i svijetu govore o neupitnom podsvjesnom djelovanju »tihog požara sive

18 Usp. PEJOVIĆ, D., nav. dj., u *Kritika*, 3, 1969, 18.

19 Usp. ŠPEHAR, M., *Problem Boga u djelima M. Krleže*, Zagreb: KS, 1987, 207–216.

20 Ta se šutnja ili, točnije, prigovor toj šutnji osjeća u mnogim djelima, no najvidljiviji je u *Michelangelu Buonarrotiju* (usp. u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 94, 20).

skepse« koji smo čas prije vidjeli. Auktor ga je u pjesmi tako nazvao, a i u jednom je razgovoru indirektno na to podsjetio, kad je na izravno pitanje zašto je postao ateist nemirno zastao i rezervirano priznao: *Moj ateizam je, dakle, čudna stvar. Kako sam se za ateizam opredijelio ne znam ni sam, ali znam jedno da od početka u religiji nisam vidio nikakve metafizičke dubine.*²¹

Izričaj metafizička dubina, bez obzira kakva je i kolika je, uključuje određena pitanja i razmišljanja,²² na što na razne načine podsjećaju slojeviti suodnosi religioznih motiva i podmotiva u Krležinoj lirici. Pred očima su nam ponovno žučne oporbe i ironične dispute, jasna nevjera i oštre kritike, ali i neminovni prijekori i sumnje koje se s vremena na vrijeme javljaju u »tihim požarima« i revoltnim sukobima.

Primjerice, u *Tužaljci nad crkvom*, Krleža poseže za iskonskim kontrastom evanđeoske poruke i kršćanske prakse. Ne prihvaća Crkvu. Naprotiv, smjelo je osuđuje. Međutim, u svojoj se osudi, dok je dvoznačno promatra: kao tobožnju glasicu božanskih vrlina i, kako on vidi, sljedbenicu ljudske pokvarenosti, ateistički pita:

*Gdje viteška je luda koja tako može
da pronosi ti slavu, nerazgovjetni Bože?*

Krležino je određenje jasno. Crkva je varka. I Bog je s njom neprihvatljiv. Pa ipak, kad semantička analiza razglobi borbene impulse i crkvenu krivnju što ne može prihvatiti Boga, nije teško primijetiti da izričaj *nerazgovjetni Bože*, bez obzira na kritiku i konačni zaključak, govori o njegovoj religioznoj kompleksnosti. Jer, komu je Bog »*nerazgovjetan*«, on u sebi nije »na čistu« s Božjom opstojnosti. U nutrini mu je negdje neki svjesni ili podsvjesni skepticizam, odnosno moderni (a)gnosticism; u najmanju ruku nešto što nije jednostavno prihvaćeno i dorečeno. Misteriozni su to izvori različitih teza i antiteza, svađa (psovki) i rasprava ili, kako smo ovdje naznačili, određenih sumnja i traženja, koja se tako snažno osjećaju u Krležinim odnosima prema Bogu i vjeri. Nikad prema njima nije ravnodušan, već naprotiv višestruko emocionalan i zainteresiran.²³

21 Tjednik *Oko* (Zagreb), br. 256, 7.–20. siječnja 1982., 2. — Nema dvojbe, koliko god je Krleža skloniji egzistencijalnoj tematici i konkretističkim analizama vjerske prakse nego metafizičkim raspravama, ni metafizika mu nije bila strana. I s njom se je rado suočavao.

22 Poznate su nam različite kontroverzije u Krležinih junaka. U tom se stilu, u vidu antitetičkih (pret)postavki, javljaju i religiozno–areligiozne sumnje i povjerenja, i to ne samo u religioznu zbiljnost, u teizam, nego i u ateističku (ne)sigurnost, i sam ateizam. Uz prije spominjani *Suton*, ima toga dosta i u drugim djelima, primjerice u *Zastavama*, *Vučjaku*, *Golgoti*, *Povratku F. Latinovicza*.

23 Pozivajući se na Krležin *Dnevnik* 5, Sarajevo, 1977., 470–471, Milan Špehar s pravom upozorava kako »Krležu neprestano zanima što se događa u Crkvi (...) makar on tu Crkvu odbacivao.« Tako se, kaže, »ljuti i čudi« što »neki svećenici odobravaju *Holandski katekizam*« (ŠPEHAR, M., *Problem Boga u djelima M. Krleže*, Zagreb: KS, 1987, 92). Ja bih, u svezi s tim, također uputio na neke druge Krležine primjedbe o događanjima u Crkvi, primjerice na zamjerku posuvremenjivanja crkvenih postupaka u pastoralnoj praksi, pri čemu su očita auktorska čuđenja što se, kako kaže, »Vatikan prilagodio ukusu današnjeg tehnokratskog 'pogleda na svijet'« (usp. KRLEŽA M., Na rubu pameti, u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga, 93, 376–78, posebno 377).

Napokon, u tom se silnom kolopletu stvarnih i imaginarnih mogućnosti i slutnja čuje i jedan misteriozni pjesnikov glas u *Pjesmi mrtvom čovjeku*, posvećenoj Zlatku Gallu. Gall je bio ministrant kao i Krleža, zajedno su posluživali kod oltara u zagrebačkoj prvostolnici. Nažalost, poginuo je u Prvom svjetskom ratu i Krleža mu je, kao kolegi ispjevao posmrtnu pjesmu:

*Čudna stvar. U tvojoj sivoj sobi gori svijeća,
a tebe nema.*

*U sivom ruhu austrijskog oficira ti već si stao pred sud Gospodnji.
Da l' stojiš lijevo ili stojiš desno?²⁴*

*Čudna stvar. U tvojoj sivoj sobi gori svijeća,
i suton je, a tebe, dragi, nema (...)*

Ja čujem glas tvoj, tvoj čujem sad ja glas.

To glupa neka pest oborila je nas,

ti pao si i s tobom razdrti su pali

djetinjstva našeg bijeli stjegovu...

Doista čudna stvar! Krleža se, rekao bih, bar na tren vratio u svoje mlade dane, kad su on i Zlatko zajednički posluživali na misi i vjerovali u vječnost i Božji sud, u konačni pravorijek o Božjoj pravdi i ljudskoj sudbini.

Napokon, iako očiti suparnik Boga (i bogova), ateist i antiteist, ni Krleža nije uvijek takav. Dapače, ima i suprotnih nadahnuća. Primjerice, u *Pjesmi bogovima i jednom Bogu*, uza sve svoje običajne sumnje i sarkazme, pjesnički žali što Boga nema. Jer, kad bi ga bilo — bolje rečeno, kad bi on mogao do njega doći — on bi ga, izriječkom priznaje, rado prihvatio i bio miran:

(...) O, Bogovi! Bogovi! Bogovi!

Kako bi divno bilo, da samo jedan je Bog! (...)

Ja bih sad pošao u crkvu,

gdje kandila plaču (...)

i pjevao bih tamo:

»Gloria in excelsis Deo!« (...)

Što je istina? Je li istina da je Krleži žao da nema Boga ili je to, možda, poetska igra? Naš odgovor ovdje nije toliko bitan. Bila to auktorova stvarna želja ili fiktivna igra, za čitatelja je to svejedno. Jer, kako smo već naznačili, njemu su, kao i literarnom analitičaru, tekstovi bitni. Pjesma ima svoju vrijednost bez obzira na to što je pjesnik u njezinu nastajanju htio i želio. Bila stvarnost ili fikcija, književna riječ upućuje na određena razmišljanja i samostalno djeluje. Ovdje je dovoljno jasna.

24 »Lijevo« u kršćanskom shvaćanju znači da je na Božjem sudu nakon smrti osuđen, kažnjen, dok »desno« da je nagrađen. Ta pomisao, iako se može samo pjesnički prihvatiti, bez dubljeg doživljaja i uvjerenja u pjesnikovu prigodnom izričaju, upućuje na dubinsko korijenje religioznih niti u Krležinim metafizičkim razmišljanjima i poetskim asocijacijama.

Nećemo je posebno tumačiti, samo ćemo nakon svega zaključiti da se Krleža često susretao s religioznim upitnostima i različitim sumnjama.²⁵ Dapače, neprestano se vraćao religioznim pitanjima. Posebno ga je zaokupljala tajna smrti. I u crkve je često zalazio i u njima o svemu razmišljao. To i u dnevnicima rado bilježi.²⁶ Znamo, doduše, da mu te sumnje nisu ništa riješile, da je bio i ostao ateist. No jednako tako znamo da su se iz njegove svijesti i podsvijesti epski širile, u različitim modusima, golemim djelom.

Vratimo li se stoga psihološkoj analizi pjesnikovih religioznih doživljaja koje smo opširno promatrali, s pravom ćemo nakon izloženih naznaka pretpostaviti mogućnost da Bog s kojim se pjesnik prepire, iako u nj ne vjeruje, postoji negdje u njegovoj podsvijesti, odnosno da se s njim prividno bori, jer mu temeljne odrednice nisu do kraja jasne. Doduše, on ga se svjesno odrekao, potisnuo ga, i sâm došao do uvjerenja da »ga nema«. No, unatoč svemu, Bog mu se ipak odnekuda, iz podsvjesnih dubina ili vanjske okoline povremeno uznemirujuće javlja. I pjesnik se, ne mireći se s tim u nekoj svojoj fatamorgani, uporno bori s Bogom kao s kakvim fantomom. Racionalno ga ne prihvaća i ne želi u nj vjerovati. Zato ga još snažnije potiskuje, buni se protiv svojih primisli i u ljutnji svladava vlastiti privid.

Jasno je da se u tom svjetlu, uz neke malo prije spomenute mogućnosti i mišljenja, mogu tumačiti mnoge auktorove vike i svađe, bolje rečeno unutrašnje tjeskobe (koje smo djelomično vidjeli). Međutim, kako god ih mi shvaćali i tumačili, one su vidljiv znak određenih sumnja i nemira te u tom smislu i povremenih traženja sigurnih odgovora.

Nema dvojbe, suprotnosti su očite i nemoguće ih je jednoznačno protumačiti. Iako ateist, Krleža — usudio bih se reći — nije samo to. Ima u njega svih razmišljanja, književnih metafora i metamorfoza, ali i stvarnih sumnja i sukoba. U susretu s takvom poezijom i jasnim priznanjima nisu potrebiti posebni dokazi. Ponoviti ćemo samo da ga je pitanje Božje egzistencije višestruko izazivalo i zanimalo, mučilo i uznemirivalo. Zbog toga ćemo ukratko zaključiti primjedbom: nije bio puki ateist, nego i veliki nemirnik koji se je smjelo hrvao sa svojim tezama i religijskim postavkama, s tradicijom i okolinom, pa i sa samim Bogom.²⁷

Drugim riječima, Krleža je — što ćemo jasnije vidjeti u širim analizama proznih djela: pripovijesti, drama i romana — na različite načine proživljavao ono što je književno izlagao i opisivao. U tom svjetlu izneseni navodi o njegovim poetskim nemirima, dvojbama i traženjima upotpunjuju opću sliku o skeptičkim i ateističkim slojevima u čovjeku kojega opisuje.

25 Stvarnost je to koju je i u drugih ljudi, u svijetu oko sebe, dobro zapažao. Mnogi mu se junaci u romanima, dramama i novelama s tim susreću i lome.

26 Usp. KULUNDŽIĆ, Z., nav. rasprava u nav. djelu.

27 Sve nas to upućuje našoj u uvodnim izlaganjima izrečenoj postavci da Krleža nije samo poricatelj Boga i pobornik antiteističkog stila, nego i uporni istražitelj egzistencijalnih i metafizičkih nemira, religiozni pretraživač i kršćanski ateistički pisac.

3. Socijalno–religiozna i kristološko–eklezijalna motivika

Slojevitost Krležine motivike otvara nove poglede u religiozne misli i odnose. Pred nama su dva značajna sloja, socijalno–religiozni i kristološko–eklezijalni. Jedan i drugi vrlo jasno transpariraju auktorova teološka i religiozna shvaćanja. Najčeće cinično i kritično. Kroz različite slike i prosvjede, prigovore Crkvi i vjerničkoj sebičnosti, istodobno se čuju, zajednički, auktorova egzistencijalna i metafizička osporavanja vjere, religioznih uvjerenja i životne prakse. Evo jednog primjera:

*Ko tvrde oklopne lađe u sivoj poplavi bijede
crkve plove i plove kroz žalost već duge godine.
Crkve poju u slavu Tebi, Mudri Gospodine,
koji gredeš pred crkvom, ko repača zvijezda što pred lađom grede.*

*U lađu krvave oči prosjaka gladnih glede,
a lađa je krcata blagom i obiljem skupih plodina!
Crkva je silna, ogromna kamena brodina
na kojoj sveci ko kormilari sjede.*

*Pred crkvom se prosjačka ruka ko prazna rastvara školjka
za rukom sveca i tustih bogomoljka.*

*Milostinja je igra lažljiva i voljka
za ugodnike božje masnoga podvoljka
što prolaze u šumu crne suknje,
kad sljepačke rupe vire ko paklene luknje.*

(*Milostinja*)

Moramo napomenuti da kritika kršćanskog i crkvenog ponašanja, i kad nije na mjestu, ne mora biti znak nevjere. Mnogi se pisci, i kad istinski vjeruju, time služe. Na primjer, Marko Marulić, otac hrvatske književnosti, jedan od najreligioznijih naših pisaca i pjesnika, znao je oštro kritizirati ponašanje vjernika i svećenika, dapače papâ i biskupâ, no nikomu, tko poznaje njegova djela, neće pasti na pamet da to doživi ateistički. Drugačije je to u Krleže. Iako i on gdjekad s pravom opominje i kritizira, iz socijalnih i humanih razloga, rijetko ostaje samo na tomu, odnosno, uz te i takve povode i razloge ima i drugih namjera.

Općenito govoreći, nije mu primarna svrha da upozori i ispravi što nije u redu, nego da istakne kako su vjernici i vjerski predstavnici varljivi i dvolični. S tom nakanom, redovito prenaglašava svećeničke i vjerničke, odnosno crkvene slabosti i prijestupe, te glasno osuđuje Crkvu i njezine službenike.²⁸ Glume pravičnost i dobrotu, a sve prisvajaju sebi; pobožno govore o Bogu, a sami u nj ne vjeruju. Mnogo je takvih kritika i ilustracija. Ne samo u pjesmama već i u drugim djelima. Većinom

28 Dovoljno je pročitati neke Krležine rasprave ili literarne ilustracije. Ovdje ćemo uputiti samo na tekstove iz *Legende* (usp. KRLEŽA, M. *Legenda*, u *Legende, Drame* 1, Sarajevo: Oslobođenje, 1981, 38–46., posebno 41–43).

su stvarane u ateističkoj funkciji. Auktor ih impostira u službi svojih ideja. Jer, ako je to tako: ako je Crkva dvolična, ako svećenici varaju i izrabljuju narod, dotično, ako ni sami ne vjeruju, onda je praktično vjera štetna, onda ni Boga nema.

Čujmo u tom stilu jednu sagu u kojoj se i sam Kristov dolazak, Božić i Božićna poruka miješaju s izrabljivačkim društvenim ponašanjima i zamagljuju ciničkim asocijacijama priče o Kristova »dva lica«:

*Hristos se rađa za siromahe u pari božićne litre
po pivnicama mokrim uz svirku razbite citre,
dok Hristos za bogataše, gospodu i bankire
silazi na zemlju u smokingu uz pristojne manire.*

*Hristos siromaha u vinskom bunilu kune
na minus sedam Celsija u grču pasivne bune,
dok Hristos, gospodin fini, pohada bogate kuće
uz svirku gramofona,
»Bescherung«
i svečano nadahnuće. (...)*

*Hristos, to čudno božanstvo s apstraktna dva lica,
okrenuo jednu je masku što ne zapaža trica:
dok se na jednoj strani plače i jauče i gladuje,
dok se na drugoj pleše i pjeva i raduje. (...)
I dok tako u kršćanskom svijetu prolaze duge
godine,
siromašni građani gladuju na Badnjak, na Božić
i preko Nove godine!*

(Badnjak)

Sjetimo li se Krležine metode, lako ćemo shvatiti dvostruku ulogu navedenih stihova. Riječ je, kako vidimo, o slikovitoj društvenoj zbilji u ironičnu prosvjedu koji svjesno prelazi u prezir vjerskih poruka i Kristove misije. Osnovno je nadahnuće socijalna misao, kritiziranje društvene nepravde među ljudima, konkretno kršćanima.

Istina je, siromasi su, nažalost, i na Božić siromasi. Slabo žive i malo se na njih misli. Oni slave Kristovo rođenje, kako pjesnik na svoj način zamišlja, »po pivnicama«, siromašno i prezreno, dok ga bogataši »uz pristojne manire« dočekuju svečano i bogato.

Auktor se, međutim, ne zaustavlja na opravdanoj kritici i socijalnoj opomeni. Ide dalje. Društvenu zbiljnost svjesno karikira te u nju ironično uvlači Krista i Crkvu. Vrlo jetko ih i smjelo optužuje, unoseći intrigantnu poruku: da svojim »ponašanjem« učvršćuju i potvrđuju društvene razlike, da preziru i zavaravaju siromahe. Na taj način suprotnost socijalnih stanja prenosi na religioznu razinu. Više s ateističkom optužbom nego sa socijalnom opomenom. Jer, Krist se: »to čudno božanstvo s apstraktna dva lica«, u pjesmi različito ponaša s jednima i drugima, ostavljajući siromašne u njihovu prezrenom položaju, a bogate uzdiže u njihovu oholosti i ponašanju.

Ima u našem životu svega. Ni Crkva, promatramo li je u njezinim vjericima svih boja i staleža, uključujući dakako i hijerarhiju, nije uvijek na visini Kristova poziva. Ali Krist nikad i nigdje nije imao i nema »dva lica«. Naravno, ni povijesna Crkva nije samo grešna licemjerka. Ima i ona u sebi »nešto dobro«. I na ljudskoj i na božanskoj razini. Objektivni promatrač na to neće nikad zaboraviti.

Jasno, Krleža ima svoj svijet. Krist mu je, kako smo već vidjeli u *Legendi*, iako ga ponekad božanski doživljava,²⁹ puki zanesenjak, običan čovjek i umišljeni Bog. U poeziji zna biti još oštrij i izazovniji. Koji put vrlo drastičan! Tako na primjer u *Jeruzalemskom dijalogu* intrigantno raspravlja o Kristu, kao »nezakonitom djetetu«, u svemu sumnjivu:

— *A tako? On je iz Nazareta?*
 — *Pa naravno: piljarica na uglu — to mu je rođena teta!*
 — *A ja sam čula da je on nezakonito dijete i da mu otac ulice mete.*
 — *Rođen je u štali, to je stalno; uopće, podrijetlo toga dečka je nejasno i kalno. S nekakvim starcem da mu se klata mati. Tko bi mogao, gospa, sve te skandale znati?*
 — *Pa dobro. Ima li on kakve škole? Je li svršio maturu?*
 — *Ali!*
Gospa se po svoj prilici šali!
Kakvu božju maturu?
Neki dan na cesti poljubio je jednu javnu curu!
S dangubarna pije; za njim idu sami bokci, slijepci i ribari, a sad je stao i djecu da nam kvari. Već su i prijave stale da protiv njega policiji stižu.
Pazite dobro, gospa, taj će dečko svršiti na križu!

Takve su Krležine socio-religiozne i eklezijalno-kristološke inspiracije. Uz poetske nemire i socijalne prosvjede nose u sebi i drugu stranu medalje: idejno-ideološku, koja se često pretvara u posvemašnje nijekanje kršćanskih vrijednosti, te u toj nakani i metafizičke stvarnosti, u prvom redu Boga.

29 Primjerice u *Povratku Filipa Latinovicza* (usp. u izdanju *Pet stoljeća...*, str. 121–123).

4. Zbiljnosti i satire kerempuhovih balada

Premda su, sa svojim metaforičnim slikama i grotesknim prepričavanjima, posebno područje krležijane i *Balade Petrice Kerempuha* pripadaju navedenom socio-religioznom krugu. Auktor u njima gradi simbolične priče u kojima se miješaju kritički i sarkastični tonovi na račun stvarnih i pomišljenih nasilja i nepravda, te se tako, služeći se narodnim stilom i dijalektalnim jezikom, poigrava povijesnim tlakama i njihovim asocijacijama.

Ustvari, Krležin se pjesnički genij poslužio starim Kerempuhom, simbolom seljačke lukavosti, kojemu su humor i ironija bili jedina obrana i uspješan način da ublaži dnevnu patnju i preživi nasilja i nevolje koje su pučani stoljećima doživljavali. Snaga mu je u jetku kazivanju zgoda i nezgoda narodnog pamćenja s grotesknim talozima minulih vremena i tjeskobnim odjecima dugih stoljeća.

Istini za volju nije mu predmet vjera i Crkva, ali su i one uključene, posebno visoka hijerarhija, okrutni feudalci i sebični černoškolci (svećenici). Auktor se u misli i priči pomoću narodne mudrosti i smišljene frazeologije vješto pretvara u sveprisutnog bilježnika i suca, koji s jedne strane na svjetlo dana iznosi gospodska nasilja i mučan položaj malog čovjeka, zagorskog kmeta, bokca, da bi ih s druge u svom ciničnu stilu i golemu vremenskom razmaku po volji interpretirao i smjelo ironizirao.

U toj kerempuškoj maniri, pučkoj grotesci i opravdanoj osudi ljudskih ludosti, uz opće prigovore i oštre prijekore na sve strane, Krleža s vremena na vrijeme spominje i *biškupe* i *ježuvite*. Tako, primjerice, u baladi *Vigilia ali straža noćna* (A. D. 1530.) sarkastično, u jetku izričaju, crta biskupa:

*Biškup je vražnji fičfirič,
znutra vočje lakom ftič,
kak stvoril da ga je hudič.
Penezolovec, škudolizac,
skupec, klafrač, sladobizec...*

U jednoj drugoj slici pod naslovom *Ni med cvetjem ni pravice*, u bajkoslovnu prikazu cvijeća — koje poprima ljudske osobine i simbolizira životnu stvarnost — jedan »gospošček« među cvjetovima, okruglasti »gumbek«, ušutkuje drugi cvijet, »terputeca«, koji se buni na nepravde, uvjeravajući ga da je to »vola božja«, da nepravdu i Bog podupire:

*Pak rekel je gumbek: »Ti si bedak,
to je tak vola božja, pak ima biti tak!«*

Jednako je tako znakovita, na primjer, i *Lamentacija o štibri* (porez, daća) u kojoj se realistički nabrajaju različiti kmetski nameti i porezi, društvene i crkvene daće, uz sarkastičnu primjedbu:

*Biškup je Gubca spekel kak goluba v rajngli,
A biškupa su v nebo na vanjkušu nosili ajngli.*

Balade su, zaključit ćemo kratku raspravu, zanimljive u svom izričaju, načinu priče i tematskoj oštini. Slikovito su tkane u kajkavskom narječju i satiričnu tonu. Vrlo smjelo drobe i na svoj način kerempuški stežu i rastežu našu povijesnu duhovnu i društvenu tlaku, s oštrim naglaskom na najmučnijim događanjima. Auktor je spontan i jednostavan, pjesnički posuđuje i stvara. Književna mu se vrijednost više zasniva na asocijativnom gomilanju pučkih izričaja i grotesknih pričanja, nego na ljepoti poetskog tkiva. U tom su svjetlu *Balade*, iako im se često pridaje veća vrijednost nego što je literarno zaslužuju, značajna sudjelnica krležijanskih inspiracija.

Pristupimo li im s religiozno–teološkog gledišta, lako ćemo uočiti da ih nadahnjuju duhovne i društvene nepravde u kojima se isprepleću životne stvarnosti i religiozno–teološke oporbe. Treba doduše razumjeti ili, točnije, respektirati osnovnu auktorovu metodu koja je po svojoj naravi humoreskna, ironična i satirična. No nema dvojbe, previše je kerempuške burleske i groteske. Pa i u religioznoj sferi.

Dakako, i ovdje ćemo dijeliti, kao što smo prije dijelili, socijalnu kritiku od religioznih stajališta. *Baladama* je glavni cilj društvena zbiljnost, u čemu su s pravom kritične. Međutim, idu one i dalje. Implicitno i eksplicitno. I nije stvar samo u tomu što im je religiozni svijet, točnije: ona bolja strana religioznog života i svijeta potpuno nepoznata, a ona lošija prepoznata, nego više u tomu što vrlo smjelo, pa i cinično, životnu zbiljnost i stvarne pogreške Crkve povezuju s religioznim osnovama, konkretno s »voljom Božjom«.

S tog su gledišta *Balade*, u svom religijskom i religioznom vidiku, vrlo bliske čas prije spomenutoj krležijanskoj eklezijalno–religioznoj optici. Bitno su obilježene kritičkim naglaskom ne samo povijesne zbilje nego i religiozne misli.

5. Bezuvjetno nijekanje Boga

Novi rukavac Krležinih poetskih motiva samouvjereno teče prema apsolutnoj nevjeri. Jer, za razliku od Rilkeovih »krugova koji se šire« prema božanskoj Tajni i prihvaćanju Boga, Krležini se sužuju i zatvaraju u ateističkom nijeku, točnije: uzastopno se potvrđuju u bučnu i prkosnu poricanju Božje egzistencije. Stoga smo ovaj krug oslovili: nijekanje Boga. Zbog toga što je to nijekanje veoma uočljivo. Započinje od najranijih nadahnuća. Najsnažnije ga susrećemo u pjesmi simboličnog naslova *Piet*, koja podsjeća na Veliki tjedan, kalavarijski križ i najavu Kristova uskrsnuća. No baš stoga Krležu u njoj u nedvosmisleni izričaju niječe svaku nadzemaljsku stvarnost: i Boga i vraga, kako kaže:

*O, mati! To danas strašno lažan Uskrs svanu.
A sve je Laž. Laž grozna. Ni crna ni bijela.
Laž barikade, knjige, riječi i raspela.
I ničega nema. Ni boga ni vraga.*

Zaustavimo li se časkom na tom osnovnom pjesnikovu credu, lako ćemo uočiti da mu je nevjera dublja od svih mogućih upitnosti i sumnja i šira od antiteističkih razgovora i patetičnih svađa koje, usudio bih se reći, svjesno i polemično preneglašava više zbog sukoba s našom tradicijom i kulturom, nego sa samim Bogom.

Zato ćemo sasvim logično zaključiti da Krleža, unatoč nemirnim sukobima i sumnjičavim traženjima, najupornije ispovijeda nevjeru. Nema nikakve dvojbe, česti prosvjedi i nijekanja s naglaskom da Bog ne posotoji, da ga »nema« daju osnovni kolor njegovoj (religioznoj) lirici.

To mu je nijekanje bezuvjetno; jednostavno je i spontano, ali apodiktično. Tako, primjerice, u *Seoskoj crkvi* utvrđuje, kako je »sumorno i nijemo sanjati u klupi u polutmini crkve«, gdje su »radosti plave, djetinjaste« i gdje »Boga nema«. Evo zaključnih stihova:

*... u polutama crkve. Odjeci prazni, tupi
akustika groba: tu se slatko drijema.
Mrtvi sveci, trule knjige, Boga nema.*

Ponekad se u toj opciji prkosno i cinično postavlja. U tekstu s naslovom *Pjesma njemu koga nema* prihvaća već nam poznati ton. S jedne strane (već u naslovu) zaključuje da ga nema, s druge se svada, obraćajući mu se vrlo grubim riječima:

*... Ne, Gade! Pomirenja nema!
Oskvrnuo si i zgasio mi sne.*

Nešto se blaže izražava, iako jednako ateistično, u *Posljednjem sudu*. S jedne strane se poigrava kontrastnim riječima, s druge smjelo potvrđuje da ga nema:

*I ja stupam u sprovodu tom crnom
i pjevam Tebi, Bože, Tebi, koga nema.*

Dapače i sotona se u njegovu poetskom iskazu ruga Bogu i njegovim sljedbenicima koji ga u kaotičnim zbivanjima prate, da bi na kraju zaključio, kako ga nema:

*... I teče krv,
i plaču zvona razbita,
i laju topovi,
i svatovi i nijemi Sprovodi,
svi danas idu kao luđaci (...)
O, vidim Te!
I to je vojska Tvoja, Gospodine! Gospodine! Gospodine!
Nariču Ti zvona pjesmu maglenu
i guta crkva Tvoja mrtve gomile
i hrani se tim gnjilim mesom. Bestija! (...)
koliko puta sam se laži tvojoj smijao?
I znamem: krv je Tvoja tekla stubama
i Ti si pao, i Tebe nema, nema...*

(Pjesma hromog đavola)

Taj refren da ga »nema« — kako vidimo, koji put dvostruki — prečesto se u Krleže ponavlja da bismo mogli išta drugo zaključiti osim da je borbeni ateist. Koliko u ontološko filozofskom poimanju, toliko i u praktičnom suprotstavljanju. Očito je to i kad se koji put obraća Bogu s biblijskim zazivima, primjerice kad ga

cinično naziva »Gospodine«, ili ga oslovljava nekim drugim religioznim naslovom. I tada je, očito, uvjeren da ga nema. No to mu najčešće služi, kao i navedene vike i psovke, da mu izazovnije pristupi s mitskom zbiljom i zlokobnim atributima, odnosno da humoreskno probori s prkosnim izazovom i ostrim sarkazmom. Taj se podrugljivi ton, s dubokim uvjerenjem kako ga »nema«, gdjekad, kao u *Jutarnjoj pjesmi*, prenosi na ljudska umišljanja i tradicionalnu varku. Budući da se ljudi ne mogu pomiriti sa svojom prolaznosti i nevrijednosti, s vremenitim životom i vječnom smrti, oni, tvrdi Krleža, izmišljaju Boga i u njemu nalaze oslonac, vjeruju da će im on dati konačni smisao i život vječni:

(....) *Šest hiljada ljeta poju već Njemu ljudi:
 »Gospodine! Kruh svagdanji naš daj nam danas!«
 I sad ujutro, u modroj tišini, dolazi nam miso skrušena,
 da prkosnu svoju glavu sagnemo,
 jer je dobra stvar sagnuti glavu pod krilo Nečega.
 I na usni našoj gori molitva jutarnja:
 »O, Veliko nešto, koje jesi,
 gledaj nas!
 Umorni smo!
 Nesretni smo!
 Tužni smo! (...)
 I očajna misao gori u tmuni u nama, da Tebe nema,
 i onda smo mi Posljednja Stvar,
 i kugla je naša, i hljeb je naš, i voda je naša,
 i sve je naše i sve je naše mudro u sebi!
 Mudro je sklonuti glavu u sebi i pjevati Tebi, ako Te i nema!
 Mudro je prkosno kleti na Tebe, ako Te i nema! (...)*«

Ovdje se ponovno, kao i u *Michelangelu Buonarrotiju*,³⁰ javlja feuerbachovsko-marksistička teza o ljudskom »stvaranju Boga«. Odras je to, kaže Krleža, ljudske oholosti koja hoće da čovjek postane Bogom, vječan i besmrtn. Budući da mu smrt priječi taj san, čovjek izmišlja fiktivnog Boga. Varka je to, zaključuje, zamjene teza. Jer, u njegovoj viziji samo čovjek, jedino inteligentno biće u svemiru, može »osloboditi« čovjeka. Naime, Krleža koji »dugo sanja o sveživotnoj svijesti« i kojemu je »u predvečerje živo i jasno sve«, u svojoj filozofiji priznaje da »ipak ima negdje jedan Sveti Netko / koji sve to zna / i kome je jasna disonaca sva«. Samo taj genij nije u Božjem već u ljudskom liku. Stoga pjesnički obznanjuje da će taj Netko otkriti »*Harmoniju Tvari*« i tako predvoditi buduće mase bez oslonca na Boga.³¹

Zaključak

Zaustavimo li se časkom na autorovim stajalištima izraženim u lirskoj poeziji, moramo zaključiti da je Krleža, uza sve varijacije o kojima smo govorili, načelni

30 Usp. u *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 94, 35–38.

ateist. Istina, u njegovim literarnim doživljajima, stvarnostima i imaginacijama, ima svih tonova od metodskog skepticizma i kritičkog agnosticizma do upitna teizma i borbena antiteizma, ali mu je osnovno polazište iz kojeg proizlaze različite inspiracije izrazito ateističko. Ono nadahnjuje ciničke postupke i suparnička zaključivanja.³² Ukratko, u Krležinu svemiru Bog ne postoji. Nema ga, i kad se s njim prepire. Još manje, kad ga cinički naziva »O, Svijetli, o, Sunčani... Gospodine«. To mu je fundamentalna poruka, katkad sumnjiva i sumnjičava, ali u sebi najpostojanija i auktoru najprihvatljivija.

Drugim riječima, Krleža varira svoje misli i osjećaje, ali u biti ostaje ateist. U toj mu je opciji — iako mu se s vremenom religiozne svade, nijekanja, sumnje i prosvjedi ponešto smanjuju — osnovno stajalište negacija Božje opstojnosti. Nema on za to posebnih dokaza, razmišljanja i izlaganja. No, to ga odveć i ne zanima. Kao što su mu u romanesknim opisima stvarnosti redovito važniji osobni doživljaji nego sama stvarnost, tako su mu u poetskim iskazima vrlo često važniji njegovi intimni osjećaji i idejna stajališta nego dubinske slutnje i religiozni realiteti.

AN ATHEISTIC CONSCIOUSNESS AND RELIGIOUS CONFLICT WITHIN KRLEŽA'S LYRICS

Drago ŠIMUNDŽA

Summary

Lyrical poetry is an expression of every poet's intimate being. It is clear and transparent. This is the same for Krleža. Even more so as in his religious lyrics he is at a subjective level. He stutters with his internal stubbornness and dynamic expression. He speaks more about himself than of motivation itself. He is belligerent and conflicting. He is most characteristic in his antitheistic affects and atheistic consciousness. Due to this his internal anxieties, doubts, criticisms and opposition come to the fore.

In the discussion he discusses these issues in five basic spheres in which can be heard various tones and colours from methodological scepticism and critical agnosticism to questionable theism and antagonistic anti-theisms. In all of these discussions though the starting point is always atheistic. Stated in another way Krleža varies his thoughts and emotions, but in essence remains an atheist. His basic position is the negation of the existence of God. For this stance he does not have any special proof, thoughts or expositions, nor in the end does this interest him. In his poetical expressions importance is placed on intimate emotions and ideas rather than on deep misgivings and religious realities.

31 Usp. pjesmu *U predvečerje*.

32 Poezija mu je u tomu najprozirnija. U njoj zna izgovarati svete riječi i prkosne izričaje u bučnom furiozu i kerempuškom cinizmu. Kažem kerempuškom, jer mi se čini — što tvrdi i Josip Marotti (usp. polumjesečnik *Oko*, br. 256, od 7. do 21. siječnja 1982., str. 8) — da je od svih Krležinih književnih likova Kerempuh najbliži svomu auktoru.